

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/17-22>

Namiq Hübətov
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
doktorant
humbatoff@gmail.com

MÜXTƏLİF EKSTREMAL İQTİSADI ŞƏRAİTLƏRİN İQTİSADIYYATA MƏNFI TƏSİRLƏRİ VƏ TƏSİRLƏRİN NEYTRALLAŞDIRILMASI ÜSULLARI

Xülasə

Bu məqalədə müxtəlif müdaxilələrin, o cümlədən fiskal siyasətlər və tənzimləyici tədbirlərin iqtisadi sabitliyə, artıma və bərabərsizliyə təsirləri qiymətləndirilmişdir. Məqsəd dövlət müdaxilələrinin həm möhkəm, həm də bərabərlikçi olan iqtisadi şəraiti necə təsirli şəkildə formalaşdırma biləcəyinə dair fikir əldə etmək üçün empirik tədqiqat və siyasət nəticələrini təhlil etməkdir. Bu araşdırma hökumətin iqtisadi məsələlərdə rolu ilə bağlı davam edən müzakirələri gücləndirir, siyasətçilərə və iqtisadçılara dövlətin ekstremal iqtisadi vəziyyətlərə müdaxiləsinin mürəkkəb nəticələri ilə bağlı dəyərli fikirlər verir.

Açar sözlər: *ekstremal iqtisadi şərait, iqtisadi effektivlik, dövlət müdaxiləsi, iqtisadi böhranlar, COVID-19*

Namiq Hübətov
ANAS Institute of Economics
PhD student
humbatoff@gmail.com

The negative effects of various extreme economic conditions on the economy and methods of their neutralization

Abstract

This article assesses the effects of various interventions, including fiscal policies and regulatory measures on economic stability, growth, and inequality. The main aim is to analyze empirical research and policy implications to gain insight into how government interventions can effectively shape economic conditions that are both robust and egalitarian. This research reinforces the ongoing debate about the role of government in economic affairs, and provides policymakers and economists with valuable insights into the complex consequences of government intervention in extremal economic situations.

Keywords: *extreme economic conditions, economic efficiency, state intervention, economic crisis, COVID-19*

Giriş

Qlobal iqtisadiyyatın dinamikası təbii olaraq mürəkkəbdir, bir çox xarici qüvvələrə həssasdır və bu, ölkənin iqtisadi yaxşılığına dərinlən təsir edə bilər. Maliyyə böhranları, ticarətin pozulması və ya qlobal pandemiya kimi xarici iqtisadi maneələrlə qarşılaşdıqda hökumətlər tez-tez iqtisadiyyatlarını sabitləşdirmək, qorumaq və ya canlandırmaq üçün tədbirlər görməyi məcbur hesab edir.

İqtisadi qeyri-sabitlik dövründə hökumətlər öz iqtisadiyyatlarını mənfi təsirlərdən qorumaq üçün müxtəlif tədbirlər görməyə borcludurlar. Bu müdaxilələrə fiskal siyasətlər, monetar tədbirlər, ticarət düzəlişləri və tənzimləyici islahatlar daxildir, bunların hamısı sabitliyi bərpa etmək və dayanıqlığı təşviq etmək məqsədi daşıyır. Bu müdaxilələrin effektivliyi haqqında hərtərəfli anlayışın əldə edilməsi siyasətçilər, iqtisadçılar və digər maraqlı tərəflər üçün yaxşı düşünülmüş seçimlər etmək və xarici müdaxilələrə davamlı strategiyalar hazırlamaq üçün çox vacibdir.

Hökumətin təşəbbüslərinin qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatların qlobal qarşılıqlı asılılığı ilə daha da mürəkkəbləşir. Ekstremal iqtisadi şərait çox vaxt transmilli xarakter daşıyır və nəticədə milli hədudlardan kənara çıxan təsirlər olur. Beləliklə, hökumətlərdən öz milli iqtisadiyyatlarını qorumaq və ümumi maneələrin öhdəsindən gəlmək üçün qlobal həmkarları ilə əməkdaşlıq söylərində iştirak etmək arasındakı tarazlığı diqqətlə idarə etmələri tələb olunur.

Hökumətin müdaxiləsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində mühüm element mühüm iqtisadi göstəricilərə ani və uzunmüddətli təsirlərin ölçülməsidir. Bu göstəricilərə ÜDM artımı, işsizlik nisbətləri, inflyasiya, ticarət balansları və ümumi iqtisadi dayanıqlıq daxildir.

Bundan əlavə, hökumətlər tərəfindən istifadə edilən siyasət alətlərinin hərtərəfli araşdırılması müdaxilənin effektivliyinin incəliklərini dərk etmək üçün vacibdir. Dövlət xərclərinin və vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsini əhatə edən fiskal siyasətlər əsas mövqeyə malikdir. Faiz dərəcələrinin dəyişməsi və kəmiyyət yumşaldılmasının həyata keçirilməsi kimi monetar tədbirlərə də diqqət yetirilir. Hökumət müdaxilələrinə ticarət siyasətləri, tənzimləyici dəyişikliklər və sosial təhlükəsizlik şəbəkələri təsir edir ki, bu da onların effektivliyinə kömək edən əlavə amillərdir. Müxtəlif siyasət alətlərinin ardıcılığının və inteqrasiyasının qiymətləndirilməsi hökumətin müdaxilə yanaşmasının hərtərəfli başa düşülməsini təklif edir (Ascher and Mirovitskaya, 2016: 69-79).

Ekstremal iqtisadi şərait

Ekstremal iqtisadi vəziyyətlər həm milli, həm də qlobal səviyyədə müntəzəm iqtisadi fəaliyyətə əsaslı təsir göstərən ciddi və fəvqəladə maneələrin baş verməsi ilə xarakterizə olunur. Bu hallar maliyyə böhranları, təbii fəlakətlər, geosiyasi təlatümlər və ya pandemiyalar kimi çoxsaylı səbəblərə görə yaranı bilər. Aşağıda ağır iqtisadi vəziyyətlərin bir neçə halı və onlara reaksiya olaraq həyata keçirilən tipik tədbirlər verilmişdir.

Bankların iflası, birjada ciddi tənəzzüllər və maliyyə sisteminə geniş miqyasda inamsızlıq ilə xarakterizə olunan maliyyə böhranları ağır iqtisadi vəziyyətlərlə nəticələnə bilər. Belə böhranlar zamanı hökumət orqanları və mərkəzi banklar maliyyə sistemini sabitləşdirmək və etimadı bərpa etmək üçün maliyyə yardımı, stimül paketləri və tənzimləyici dəyişikliklər kimi tədbirlər həyata keçirməklə tez-tez müdaxilə edirlər.

COVID-19 vəziyyəti kimi pandemiyalar əhəmiyyətli iqtisadi nəticələrə səbəb olmuşdur. Hazırda hələ də iqtisadiyyatda pandemiyanın təsirləri görünməkdədir.

Siyasi qeyri-sabitlik, ticarət mübahisələri və dövlətlərarası müharibələr ağır iqtisadi vəziyyətlər yaratmaq potensialına malikdir. Hökumətlər problemləri həll etmək üçün diplomatik təşəbbüslərdən istifadə edir, gərginliyi azaltmaq üçün ticarət danışıqlarına qoşulur və yerli sənayeyə təsiri minimuma endirmək üçün iqtisadi tədbirlər həyata keçirirlər.

Həddindən artıq inflyasiya dərəcələri ilə xarakterizə olunan hiperinflyasiya bir ölkənin valyutasının dəyərini sürətlə aşağı sala bilər. Hiperinflyasiya ilə mübarizə aparmaq üçün mərkəzi banklar sərt pul siyasəti və valyuta sabitliyi tədbirləri tətbiq etməkdədirlər.

Bir ölkənin valyutasının kəskin və əhəmiyyətli devalvasiyası valyuta böhranı ilə nəticələnə bilər. Hökumətlər bu problemi valyuta məzənnəsi qaydalarını qəbul etməklə, xarici maliyyə yardımı tələb etməklə və valyutaya inamı bərpa etmək üçün struktur dəyişiklikləri qəbul etməklə həll edir.

Silahlı münaqişələr və döyüşlər infrastrukturun məhv edilməsi, insanların köçürülməsi və ticarətin dayandırılması kimi ciddi iqtisadi fəsadlarla nəticələnə bilər. Yenidənqurma söyləri və xarici yardım silahlı münaqişələrin təsirinə məruz qalan iqtisadiyyatların canlandırılmasında çox vaxt vacibdir.

Enerji infrastrukturuna təsir edən geosiyasi münaqişələr və ya təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan enerji təchizatının pozulması ağır iqtisadi vəziyyətlərlə nəticələnə bilər. Hökumətlər enerjiyə qənaət tədbirləri həyata keçirə, alternativ enerji mənbələrinin inkişafı üçün resurslar təqdim edə və etibarlı enerji təchizatını təmin etmək üçün beynəlxalq danışıqlarda iştirak edə bilərlər. Buna misal olaraq Rusiya və Ukrayna müharibəsində Avropanın Rusiyaya qadağalar qoyması sonda Avropa üçün kritik önəm daşıyan enerji resurlarının kəsilməsinə səbəb oldu. Nəticədə Avropa ölkələri digər dövlətlərə və digər enerji resurlarına yönəldilər (Kurečić, 2015: 522-543).

İqtisadiyyat üçün çətin şəraitlərdən ən əsaslarından biri Covid-19 pandemiyası olmuşdur. Belə ki, bu şəraitdə ölkələr istehsal resurslarını dayandırmaq məcburiyyətində qalaraq maliyyə böhranları ilə mübarizə aparmağa məcbur oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi müəssisələr bu vəziyyətdən çıxma bilməyərək iflasa düşər oldu. Hər bir ölkə öz iqtisadiyyatında istehsal resurslarını və müəssisələrin vəziyyətini qorumaq üçün dövlət yardımları həyata keçirdi. Lakin digər həll yolu online rejimdə iş proseslərinə keçmək olmuşdur. Baxmayaraq ki, bəzi müəssisələrdə bu fəaliyyət alınmasa da, bəziləri üçün müsbət nəticələrlə yekunlaşdı.

COVID-19-dan qlobal iqtisadiyyata zərbə 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından və hətta Böyük Depressiyadan daha sürətli və daha şiddətli olmuşdur (Zhang, 2020). Birjaların 50% və ya daha çox çökdüyü, kredit bazarlarının donduğu, ardınca kütləvi iflasların olduğu, işsizlik nisbətlərinin 10%-dən yuxarı qalxdığı və ÜDM-in illik nisbətə 10% və ya daha çox daraldığı müşahidə edilir. Ancaq bunların hamısının oynanması təxminən üç illik müddəti əhatə etmişdir. Mövcud böhranda eyni dərəcədə dəhşətli makroiqtisadi və maliyyə nəticələri üç həftə ərzində reallaşdı (Shevchenko, 2020).

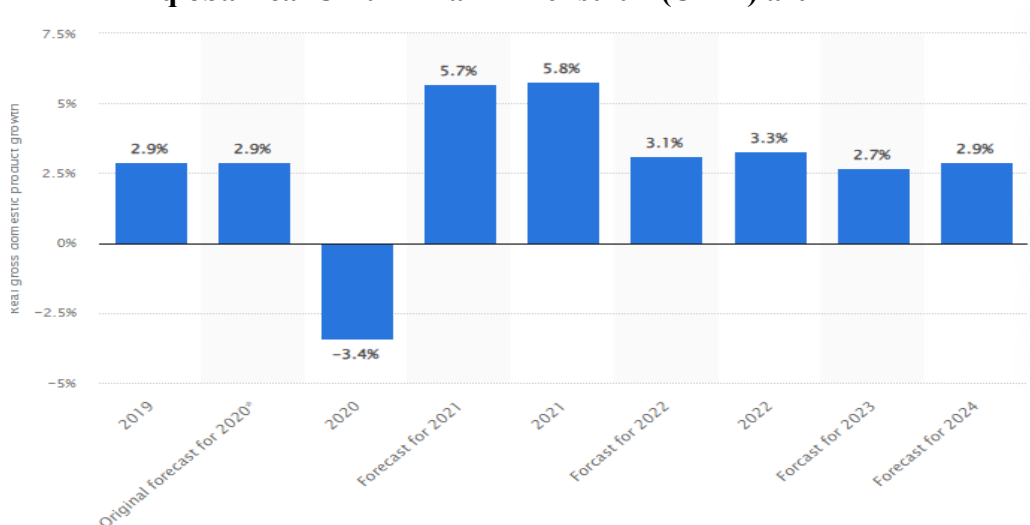
Qlobal COVID-19 koronavirus pandemiyası qlobal iqtisadiyyata ciddi mənfi təsir göstərdi. 2020-ci il ərzində dünyanın ümumi daxili məhsulu (ÜDM) 3,4 faiz azalıb və bu rəqəmi perspektivə qoymaq üçün, 2020-ci ildə qlobal ÜDM 84,9 trilyon ABŞ dollarına çatdı, yəni iqtisadi artımın 3,4 faiz azalması iki trilyon ABŞ dollarından çox iqtisadi məhsul itkisi ilə nəticələnir. Bununla belə, qlobal iqtisadiyyat ilkin şokdan tez sağalaraq 2021-ci ildə yenidən müsbət artım səviyyəsinə çatdı.

Həmin il 96,3 trilyon ABŞ dollarına çatdı və Rusiyanın 2022-ci ilin fevralından bəri Ukraynada müharibə aparmasına baxmayaraq, bu artımın növbəti illərdə də davam edəcəyi gözlənilir. Buna baxmayaraq, qlobal ÜDM 2022-ci ildə üç faizdən çox artıb.

COVID-19 pandemiyası müxtəlif sektorlara və sənayelərə müxtəlif təsir göstərmişdir. Dünya ölkələri sərhədlərini bağladıqca və səyahət məhdudiyyətləri tətbiq etdikcə, xüsusən də səyahət və turizm sənayesi ciddi şəkildə təsirləndi. Səyahət məhdudiyyətləri dünya üzrə uçuşların sayının kəskin azalmasına səbəb olub və digər tərəfdən, pandemiya zamanı pərakəndə satıcılar dükanlarını bağlamaq məcburiyyətində qaldıqları üçün insanların sayı artdıqca qeyri-vacib mallarını ya onlayn rejimdə satışı, internet ticarəti yüksəldi.

Məsələn, Amazon-un xalis satış gəliri həm 2020-ci ildə, həm də 2021-ci ildə yeni rekordlara çatdı, bu tendensiya 2022-ci ildə də davam etdi.

Şəkil 1. 2019-cu ildən 2024-cü ilə qədər proqnozla koronavirusdan (COVID-19) sonra qlobal real Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artımı

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/1102889/covid-19-forecasted-global-real-gdp-growth/>

Ölkələr və qurumlar qlobal epidemiyanın iqtisadi nəticələrini yüngülləşdirmək üçün bir çox strategiyalar qəbul ediblər. Bu tədbirlər təcili problemləri həll etmək, təsirə məruz qalan şəxslərə və şirkətlərə yardım göstərmək və iqtisadiyyatın bərpası üçün zəmin yaratmaq üçün bəzi tədbirlər əhatə edir.

Hökumətlər pul siyasəti həyata keçirməklə əhəmiyyətli fiskal stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu paketlərə birbaşa pul köçürmələrinin təmin edilməsi, vergi güzəştlərinin verilməsi və vəziyyətdən təsirlənən sənayelərə maliyyə yardımı təklif edilməsi kimi tədbirlər daxildir.

Mərkəzi banklar maliyyə bazarlarını sakitləşdirmək və iqtisadi fəallığı gücləndirmək üçün pul siyasəti alətlərindən istifadə ediblər. Bu, borclanma və xərcləri stimullaşdırmaq üçün faiz dərəcələrinin azaldılmasını, həmçinin likvidliyi artırmaq üçün kəmiyyət yumşalmasının aparılmasını nəzərdə tutur.

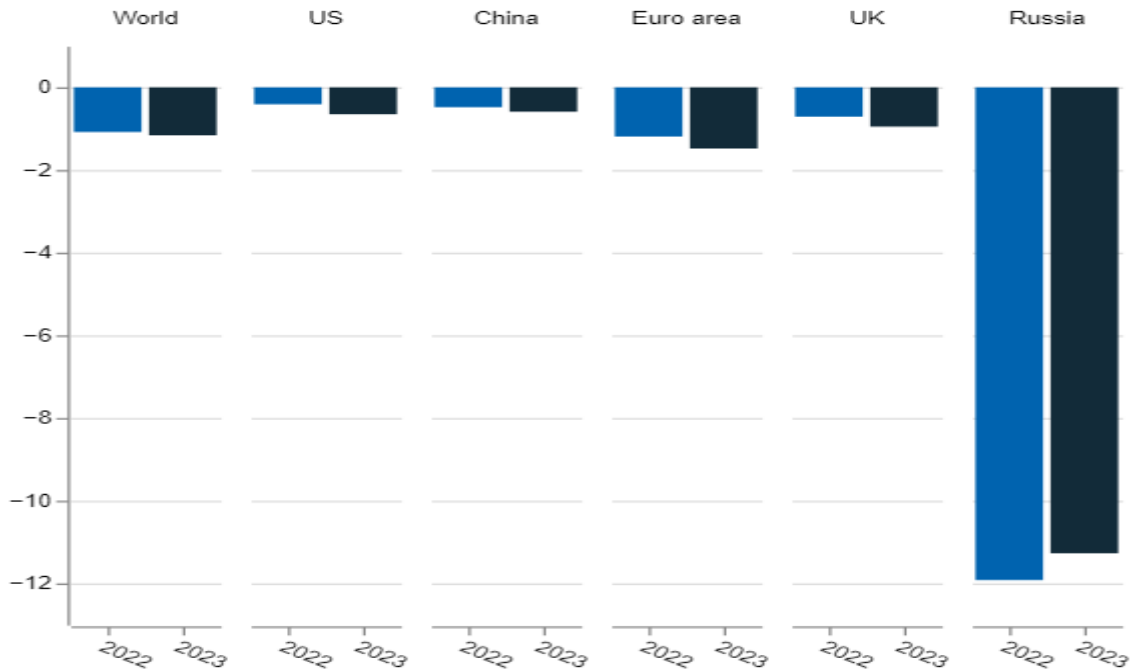
Epidemiya nəticəsində işini itirmiş və ya iş saatları kəsilmiş şəxslərə yardım göstərmək üçün işsizlik müavinətləri və iş yerlərinin saxlanması planları təkmilləşdirilmişdir. Bu siyasətlərin məqsədi işsizliyin ani artımını yumşaltmaq və istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini saxlamaqdır (Brewer, Gardiner, 2020).

Dövlətlər kiçik və orta şirkətlərə (KOB) pul yardımı və kreditlərin verilməsi təşəbbüslərini həyata keçiriblər. Bu strategiyalar firmalara iqtisadi tənəzzülə tab gətirməkdə, personalı qorumaqda və əməliyyatların fasiləsiz davam etdirilməsinə zəmanət verməkdə kömək edir.

Səyahət məhdudiyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənən aviasiya, turizm kimi xüsusi sektorlara diqqətli yardım göstərildi. Bu yardıma pul yardımı, vergilərin yüngülləşdirilməsi və tənzimləyici uyğunlaşma daxil idi.

Uzaqdan işləməyi təşviq etmək və rəqəmsal infrastrukturu təkmilləşdirmək üçün resursların bölüşdürülməsi korporativ əməliyyatları fasiləsiz saxlamaq üçün əsas məqsədlər kimi ortaya çıxdı. Hökumətlər onlayn əməliyyatları, rabitəni və xidmət təminatlarını sadələşdirmək üçün texnologiyadan istifadəni etdilər.

Şəkil 2. Qlobal iqtisadiyyat üçün müharibənin ÜDM dəyəri

Mənbə: <https://www.economicsobservatory.com/ukraine-whats-the-global-economic-impact-of-russias-invasion#:~:text=Russia's%20attack%20on%20Ukraine%20placed,that%20far%20outpace%20wage%20growth.>

invasion#:~:text=Russia's%20attack%20on%20Ukraine%20placed,that%20far%20outpace%20wage%20growth.

Rusiyanın Ukraynaya hücumu kritik malları - ərzaq və enerjini daha da sıxışdırdı. Bu, hər iki ölkədən hasilatın azalması və Rusiyaya qarşı sanksiyaların nəticəsi idi. Xərclər daha da artaraq, əmək haqqı artımını çox üstələyən inflyasiya dərəcələrini tətiklədi. Yaşayış üçün bu böhran bütün dünyada insanların, xüsusən də ən yoxsulların sağlamlığını, rifahını azaldı və aclıq riskini artırır (Singh, Sárközy, Singh, Zéman, 2022).

Münaqişə bütün dünyada ərzaq təhlükəsizliyinə zərbə vurdu. Müharibədən əvvəl Ukrayna və Rusiya birlikdə dünyanın ən böyük buğda ixracatçısı idilər - buğda ixracının üçdə birindən çoxu (36%) bu ölkələrin payına düşürdü, bu müharibə dünya miqyasında buğdanın ixracatının azalmasına səbəb oldu (Hassen & Bilali, 2022).

Ərzaq Təhlükəsizliyi İnformasiya Şəbəkəsi müharibəni pandemiya, digər münaqişələr və ekstremal hava şəraiti ilə yanaşı, qida təhlükəsizliyi olmayan insanların sayının heyrətamiz artmasının arxasında duran əsas qüvvə kimi vurğulayır.

Enerji qiymətlərinin yüksəlməsi

Müharibənin təsirləri enerji sektorundan da yan keçməməkdədir. Belə ki, istehsal sahəsində enerji məsələsi olduqca önəm daşıyır. İnkişaf etmiş dövlətlərin hər biri məhz enerji problemlərinə həll yolu taparaq inkişafa nail olmuşdur.

Rusiyaya qarşı sərt iqtisadi sanksiyalar beynəlxalq bazarda enerji qiymətlərinin daha da artmasına səbəb olub. Son mənzərə inflyasiyanın daha da artmasıdır, çünki enerji malların və xidmətlərin tədarük zəncirinin hər bir mərhələsinə – istehsal, saxlama və nəqliyyata əlavə xərclər təşkil edir.

Müharibənin ilk iki həftəsi ərzində Avropanın neft göstəricisi olan Brent neftinin qiymətləri 25%-dən çox artdı. Mart ayının sonuna qədər Avropada qaz qiymətləri bir il əvvələ nisbətən təxminən 580% yüksək idi, baxmayaraq ki, o vaxtdan bəri müəyyən qədər aşağı düşmüşdür (Sung, 2023).

Nəticə

Ekstremal iqtisadi şəraitlərdə, istər müharibə, istərsə də ümumdünya pandemiyaları ilə bağlı hökumətin fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, ehtiyac və uzunmüddətli davamlılıq arasında tarazlığın yaradılması kimi mürəkkəb vəzifəni vurğulayır. Effektiv cavab tədbirləri hər bir böhranın fərqli xüsusiyyətlərinə uyğun gələn çevik həllər tələb edir. Hökumətlərin təkə iqtisadi dirçəlişi deyil, həm də gələcək iqtisadi tənəzzüllərə dözmək qabiliyyətini təşviq edərək öz strategiyalarını ardıcıl olaraq qiymətləndirməsi və təkmilləşdirməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Ascher, W., Mirovitskaya, N. (2016). Pitfalls of Macroeconomic Decisions. p.69-79. https://doi.org/10.1057/9781137555120_4
2. Kurečić, P. (2015). "Goeconomic and Geopolitical Conflicts: Outcomes of the Geopolitical Economy in a Contemporary World". World Review of Political Economy, p.522-543. <https://doi.org/10.13169/WORLREVIPOLIECON.6.4.0522>
3. Zhang, D., Hu, M., Ji, Q. (2020). Financial markets under the global pandemic of COVID-19. Finance Research Letters, 36, 101528 - 101528. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101528>.
4. Shevchenko, V. (2020). PANDEMIC ECONOMIC IMPACT AND INTERNATIONAL RISKS. Anti-Crisis Management: State, Region, Enterprise. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-020-9-6>
5. Brewer, M., & Gardiner, L. (2020). The initial impact of COVID-19 and policy responses on household incomes. Oxford Review of Economic Policy. <https://doi.org/10.1093/oxrep/graa024>
6. Singh, M., Sárközy, H., Singh, S., Zéman, Z. (2022). Impact of Ukraine-Russia war on global trade and development: an empirical study. Acta Academiae Beregsasiensis. Economics. <https://doi.org/10.58423/2786-6742/2022-1-80-92>

7. Hassen, T., & Bilali, H. (2022). Impacts of the Russia-Ukraine War on Global Food Security: Towards More Sustainable and Resilient Food Systems?. *Foods*, 11.
<https://doi.org/10.3390/foods11152301>
8. Sung, J. (2023). Western Sanctions Against Russia's Energy Sector and Russia's Response. Institute for Russian and Altaic Studies Chungbuk University.
<https://doi.org/10.24958/rh.2023.26.223>

Göndərilib: 27.10.2023

Qəbul edilib: 04.12.2023